

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ZÜLFİYYƏ HÜSEYN QIZI İSMAYIL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QEYRİ-TƏYİNİ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR

10.02.01-Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2011

İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

ELMİ RƏHBƏR:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Yusif Mirəhməd oğlu Seyidov

RƏSMİ OPPONENTLƏR:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Nizami Manaf oğlu Xudiyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şirməmməd Qüdrət oğlu Qulubəyli

APARICI TƏŞKİLAT: Azərbaycan Dillər Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrası

Müdafə 24 sentyabr 2011 - ci il tarixdə, saat 13⁰⁰ - da Naxçıvan Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən FD. 02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

ÜNVAN: AZ7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, Əsas bina, I mərtəbə, Böyük Akt zalı

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 14 iyul 2011- ci ildə göndərilmişdir.

FD. 02.121 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:

dos. **İ.Z.Cəfərov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 18 iyun 2001- ci il tarixdə imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” haqqında fərmanı Azərbaycan ədəbi dilinin tətbiqi sahələrinin genişləndirilməsinə və Azərbaycan dilçilik elminin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Fərmanda habelə dilçiliyimiz qarşısında duran vəzifələr də açıqlanmışdır. Ana dilimizin böyük hamisi Heydər Əliyevin dilimizlə bağlı bu tarixi xidməti Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı üçün də stimül vermişdir. İndi Azərbaycan dilçiliyində yeni yüksəliş başlamış, o cümlədən Azərbaycan dili hərtərəfli tətbiq edilib öyrənilməkdədir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin ən aktual və əhəmiyyətli tədqiqat sahələrindən biri onun qrammatik quruluşudur. Dilin qrammatik quruluşunun milli müstəvidə elmi arqumentlərlə incələnməsi sahələr və mövzular üzrə aparılır. Dissertasiya Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun konkret bir məsələsinə – qeyri-təyini ismi birləşmələrə həsr olunmuşdur. Qeyri-təyini ismi birləşmələr, ümumən, söz birləşmələri sistemində, xüsusilə də, ismi birləşmələr sistemində ayrıca, özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan dilində, eləcə də türk dillərində qeyri-təyini ismi birləşmələr çox işlənsə də, onlar uzun zaman müstəqil tədqiqat obyektinə olmamış və diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır. Qənaətimizcə, bunun səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, ənənəvi olaraq söz birləşmələri haqqında təlim, əsasən, “izafət”, “təyini söz birləşmələri” və s. adlar ilə təqdim edilmiş və tədqiqatlar yalnız üç növ ismi birləşmə ilə məhdudlaşdırılmış, ümumən, qeyri-təyini ismi birləşmələr nəzərə alınmamışdır. Fikrimizcə, bunun digər bir səbəbi də rus dilində¹ bu tipli birləşmələrin olmaması və vaxtilə Azərbaycan qrammatika kitablarının da bir qisminin rus dili qrammatika kitablarının təsiri altında yazılması ilə əlaqədardır. Bu mənada da rus dili sistemi əsasında yazılmış bəzi qrammatika kitablarında bunlar nəzərə alınmamış, Azərbaycan dili qrammatikasının özünəməxsusluğu göstərilməmişdir.

Azərbaycan dilində sintaksisin tədqiqi sahəsində xeyli nailiyyətlər qazanılmasına baxmayaraq, onun mübahisə doğuran bir sıra məsələləri, problemləri də vardır. Görkəmli alimlərimizdən Muxtar Hüseynzadə, Ələvsət Abdullayev, Yusif Seyidov və başqaları təyini söz birləşmələri

¹Русская грамматика. Синтаксис. Том 2. М.: Наука, 1982, с. 79-83

sahəsində dəyərli tədqiqatlar aparmışlar. Qeyri-təyini ismi birləşmələrlə bağlı bəzi məqamlarda fikirlər deyilsə də, bu sahədə sistemli tədqiqat işləri aparılmamışdır. Qeyri-təyini ismi birləşmələr tarixi aspektdə isə qətiyyəən öyrənilməmişdir. Bu baxımdan dissertasiyanın mövzusu olduqca aktual, əhəmiyyətli və tədqiqi dilçilik baxımından zəruri olan bir məsələni əhatə edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına həsr olunmuş monoqrafik tədqiqat əsərlərində qeyri-təyini ismi birləşmələr probleminin üstündən sükutla keçilmişdir. Bu o deməkdir ki, dilimizdəki qeyri-təyini ismi birləşmələr nə sinxronik, nə də diaxronik aspektdə araşdırılıb. Bu mənada dissertasiya işi anadilli hər hansı bir abidənin qeyri-təyini ismi birləşmələrinin araşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı. Geniş mənada tədqiqatın obyektı ismi birləşmələr sistemdirsə, konkret mənada qeyri-təyini ismi birləşmələrdir. Bu sistemin obyektı Azərbaycan ədəbi dilidir. Araşdırma üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilindən tutmuş müasir Azərbaycan ədəbi dili də daxil olmaqla toplanan dil faktları əsas götürülmüş, bu səpkidə mövcud qənaət və mülahizələr də təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqat işinin predmeti qeyri-təyini ismi birləşmələrdir. Dissertasiya işindəki tədqiqata aid topladığımız materiallar, mənbələrdən əldə olunan faktlar qeyri-təyini ismi birləşmələrlə bağlı mövcud təsnifat əsasında tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycan ədəbi dilindəki qeyri-təyini ismi birləşmələri tədqiq etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyanın qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- qeyri-təyini ismi birləşmələri ayrıca tədqiq etmək;
- qeyri-təyini ismi birləşmələrin ismi birləşmələr sistemində yerini müəyyən etmək;
- qeyri-təyini ismi birləşmələrə aid dil faktlarını Azərbaycan ədəbi dilindən toplamaq və sistemləşdirmək;
- qeyri-təyini ismi birləşmələrin malik olduğu morfoloji, sintaktik, habelə leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırmaq;
- tarixi inkişaf təkamülünə nəzər salmaq və müasir Azərbaycan dilindəki mövqeyini müəyyənləşdirmək, habelə anadilli abidələrin dilindəki qeyri-təyini ismi birləşmələrin təsvirini vermək;

- qeyri-təyini ismi birləşmələrin struktur-semantik tiplərini və onları əmələ gətirən komponentlər arasında qrammatik əlaqə növlərini müəyyənləşdirmək;

- cümlə kontekstində sintaktik mövqeyini təsbit etmək;

- ayrı-ayrı struktur tiplərin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək, bunların Azərbaycan dilinin digər yazılı abidələri və eləcə də müasir Azərbaycan dilindəki nümunələrlə fərqli və oxşar cəhətlərini ortaya çıxarmaq;

- qeyri-təyini ismi birləşmələrin inkişaf səviyyəsini ortaya çıxarmaq və ayrı-ayrı struktur tiplərin kök türk dili səviyyəsində rekonstruksiya olunmasının mümkünlüyünü araşdırmaq.

Tədqiqatın istinad mənbələri. Dissertasiya işində, əsasən, ümumi-nəzəri dilçilik əsərlərinə, bilavasitə söz birləşmələrinə aid tədqiqatlara, qrammatika kitablarına, dərsliklərə və dərs vəsaitlərinə istinad olunmuşdur. Elmi fikirləri əsaslandırmaq üçün Azərbaycan dilinin faktik materiallarından: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından başlamış Azərbaycan dilli əsərlərin dilindən, müasir dövrə aid bədii, elmi, publisistik əsərlərin dilindən toplanmış yüzlərlə faktlara müraciət edilmişdir. Nəzəri dilçilik fikrinin əsasında faktik dil materialları araşdırılmış, müqayisələr aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan dissertasiya Azərbaycan dilçiliyində qeyri-təyini ismi birləşmələr probleminin tədqiqinə həsr olunmuş ilk sistemli araşdırmaadır. Dilçilikdə indiyədək söz birləşmələri ilə bağlı qeyd edilən fikirləri ümumiləşdirməklə ilk dəfə qeyri-təyini ismi birləşmələr problemi əhatəli tədqiqat predmetinə çevrilmiş, problemin məzmununu elmi cəhətdən əsaslandırılaraq “Qeyri-təyini ismi birləşmələr” adı altında xüsusi formada, geniş, elmi-nəzəri təhlillə konkret tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dissertasiyada aşağıdakı yeniliklər əldə olunmuşdur:

- ismi birləşmələr sistemində qeyri-təyini ismi birləşmələrin yeri müəyyənləşdirilmişdir;

- cümlə kontekstində qeyri-təyini ismi birləşmələrin sintaktik vəzifəsi araşdırılmışdır;

-Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq qeyri-təyini ismi birləşmələr sinxronik və diaxronik aspektdə müstəqil tədqiqata cəlb olunmuşdur;

-qeyri-təyini ismi birləşmələr ilk dəfə olaraq tam şəkildə araşdırılmış, onların bütün struktur-semantik tipləri müəyyənləşdirilmişdir;

-“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindən müasir Azərbaycan ədəbi dilinə qədər bütün dövrlərin abidələrinin dilində müşahidə olunan qeyri-təyini

ismi birləşmələrin ayrı-ayrı forma və modellərinin işlənmə tezliyi təsbit edilmişdir.

Tədqiqatın metod və üsulları. Tədqiqat zamanı elmi-nəzəri, təsviri, tarixi-müqayisəli, elmi-statistik təsnifləndirmə və sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Mövzunun xarakteri, məzmunun tələbi və araşdırma obyektinin mahiyyətinə uyğun olaraq indiyədək dilçilikdəki ismi birləşmələr haqqında deyilmiş fikirlər, mövcud elmi-nəzəri təcrübə nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəticələri təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, eləcə də türkologiyada kök salmış bir çox müddəalara yenidən baxmağı və yeni ümumiləşmələr aparmağı şərtləndirir. Xüsusən, qeyri-təyini ismi birləşmələrin təsnifatı, əmələ gəlmə və inkişaf tarixi, strukturu ilə bağlı məsələlərə yeni baxış və irəli sürülən fikirlər dissertasiya işinin təkcə praktik deyil, həm də nəzəri əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Azərbaycan dilçiliyində qeyri-təyini ismi birləşmələr məhz bu əsərlə tarixi və müasir planda araşdırmaya cəlb olunduğundan dissertasiya işi sonrakı tədqiqatlar üçün elmi, nəzəri və metodoloji baza rolunu oynaya bilər.

Tədqiqat işinin materialları və araşdırmanın nəticələri. Dissertasiya işi Azərbaycan dili tarixinə və türkologiyaya aid yazılacaq əsərlərdə, eləcə də ali məktəblərdə dil tarixi və sintaksisin tədrisi zamanı istifadə edilə bilər. Bütün bunlar dissertasiya işinin elmi-praktik əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında yerinə yetirilmiş, həmin kafedrada “Fənlərin tədrisi metodikası” kafedrası əməkdaşlarının iştirakı ilə müzakirə edilərək müdafiəyə buraxılması tövsiyə edilmişdir. Tədqiqatın mövzusu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası “Respublika Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi” dilçilik üzrə problem şurasının 19 fevral 2004-cü il tarixli iclasında qeydə alınmışdır. İşin əsas müddəaları doktorant və gənc tədqiqatçıların elmi konfranslarında, həmçinin Türkiyə Cümhuriyyətində keçirilən müxtəlif elmi simpoziumlarda mütəxəssislərin diqqətinə çatdırılmış, fikir mübadiləsi aparılmışdır. Dissertasiyanın başlıca məzmunu müəllifin 8-i xaricdə (Qazaxıstan, Türkiyə və İran) olmaqla çap etdirdiyi 36 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə, iki cədvəl, istifadə edilmiş elmi-nəzəri ədəbiyyatın və dil faktları mənbələrinin siyahısından ibarətdir.

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələri, istinad mənbələri, elmi yeniliyi, metod və üsulları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

I fəsil “**Qeyri-təyini ismi birləşmələr ismi birləşmələrin növləri kimi**” adlanır. Bu fəslin “**1.1. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin formaları**” yarım-fəslində əsas tərəfi adlardan təşkil olunmuş qeyri-təyini ismi birləşmələr tədqiq olunur. “**1.1.1. Şəkli əlamətlərə malik olmayan qeyri-təyini ismi birləşmələr**” başlığı altında şəkli əlamətlərin iştirakı olmadan əmələ gələn qeyri-təyini ismi birləşmələr araşdırılmışdır. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci tipini şəkli əlamətlərə malik olmayan birləşmələr təşkil edir. Onların əsas tərəfi düzəltmə sifətlərlə, asılı tərəfi isə isimlərlə ifadə olunur və həmin birləşmələr atributiv xarakter daşıyır: *Dırnağı şirmayı, birçəyi tirmə* (C.Cabbarlı). *İldırım çaparlı, külək gedişli* (C.Cabbarlı) və s. Bu birləşmələr həm struktur, həm də semantik cəhətdən I növ təyini söz birləşmələrinə oxşasa da, onlardan tamamilə fərqlənir. Sözügedən birləşmələrdə birinci tərəf həmişə isimlərlə ifadə edilir, həmçinin birləşmə cümlədə bütövlükdə bir üzv kimi götürülür. Bu iki tip ismi birləşmələrin əsas tərəfləri şəkilçili sifətlərlə ifadə olunmasına baxmayaraq, birinci tərəfin ifadəsinə görə onlar bir-birindən tamamilə fərqlənir və bu tip birləşmələrin ayrı-ayrı birləşmələr kimi qiymətləndirilməsini şərtləndirir.

Bu tipli qeyri-təyini ismi birləşmələrin bir forması -ğın⁴ və -ıq⁴ şəkilçisi vasitəsilə düzələn sifətlərin əsas tərəf kimi çıxış etdiyi birləşmələrdir: Buzbulağın payızında *başı açıq, ayağı açıq* eşikdə gəzmək adamın qanını dondurur (Ə.Əylisli). Həsərlə baxır *gözləri dolğun*, Elə bil ümmandır *nizamu pozğun* (M.Araz).

“**1.1.2. Birinci tərəfi müəyyən şəkli əlamətlərə malik olan qeyri-təyini ismi birləşmələr**” bəndində qeyri-təyini ismi birləşmələrin II tipini təşkil edən şəkli əlamətlərə malik olan formalardan bəhs olunur. Belə ki, bu ismi birləşmələrin əmələ gəlməsində hal şəkilçiləri mühüm rol oynayır. Buna görə də onlar birinci tərəfin hansı halda işlənməsinə görə müxtəlif şəkildə qruplaşdırılır. Birinci tərəfi hal şəkilçiləri ilə ifadə olunmasına əsasən qeyri-təyini ismi birləşmələri 4 qrupa bölmək olar: 1. Birinci tərəfi ismin yönülük halındakı sözlərlə ifadə olunanlar. Məsələn; *Namərdi toyuğa fala bilmərəm* (M.Araz). *Sən Vətənə həsrət*, *Vətən də sənə* (X.Kərimli).

2. Birinci tərəfi ismin yerlik halında olan qeyri-təyini ismi birləşmələr. Bu birləşmələr mənaca daha konkretlik ifadə edir ki, bu da həmin birləşmələrin qrammatik semantikasını ilə bağlıdır. Onların nüvə semantikasını məkan anlayışı təşkil edir: Qədir *əлиндə çırağ* dəhlizə girdi (Ə.Əylisli). Bir leydi dayanmış *əлиндə əlcək* (S.Vurğun).

Birinci tərəfi yerlik haldakı sözlərlə ifadə edilən qeyri-təyini ismi birləşmələr tərəflərin arasında əlaqə xarakterinə görə daha möhkəmdir. Həmin birləşmələr ümumi qrammatik mənasına görə məkan-yer anlayışı ifadə edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi əksərən mənsubiyyət şəkilçili olur: *əлиндə paltar, gözündə kədər, dilində əzbər, ürəkdə arzu* və s.

3. Birinci tərəfi çıxışlıq hallı qeyri-təyini ismi birləşmələr. Bu birləşmələrin əsas – ikinci tərəfi isim və sifətlərlə, o cümlədən əvəzliliklərlə ifadə olunur: Birdən-birə camaatın arasından *qoldan zorlu* bir kişi çıxıb bizə tərəf qışqırdı (H.İbrahimov). Verir körpələrə *dünyadan xəbər* (S.Vurğun).

Sözgedən qeyri-təyini birləşmələrin bu tipində birinci tərəf müxtəlif cəhətdən ikinci tərəfin əlamət və keyfiyyətini bildirir: kağızdan fiqur, ildandan zəhər, sözdən söz, taxtadan qapı, misdən kəfkir, pəlçiqdan adam, qardan fiqur, qardaşdan qardaş, bacıdan bacı və s. Bu birləşmə formaları birinci tip birləşmə formaları ilə müqayisədə müasir Azərbaycan dilində az işlənir və əsasən, xalq danışığı dili üçün xarakterikdir. Bu birləşmə formalarından S.S.Mayzel, N.K.Dmitriyev, N.K.Baskakov, H.İ.Mirzəzadə, Y.M.Seyidov, Q.Ş.Kazımov, M.Novruzov (Qırçaq) və b. söz açmış, müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Həmin birləşmə tiplərindən hansının ilkin, hansının sonrakı hadisə olması haqqında prof. Y.Seyidovun¹ və başqalarının fikirlərini nəzərə alaraq bizim də fikrimiz belədir ki, şəkilçili forma daha qədimdir və bizim I növ təyini söz birləşməsi kimi qəbul etdiyimiz formalar ondan törəmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində birinci tərəfi çıxışlıq halda olan isimlərlə ifadə olunan qeyri-təyini ismi birləşmələrin ədəbiyyatlarda qeyd edilməyən xüsusi bir forması da vardır. Həmin formada birləşmənin hər iki tərəfi eyni və yaxud yaxın mənalı isimlə ifadə olunur və birləşmə fərqləndirmə, məxsusluq mənası ifadə edir. Məsələn: qardaşdan qardaş, bacıdan bacı, var-dövlətdən bağ evi, mal-qaradan bir quzu, oğullardan bircə Həsən və s.

¹Seyidov Y.M. Əsərləri. 15 cildə, I c., Bakı: BDU-nun nəşr., 2006, s. 202-203.

4) Hər iki tərəfi xüsusi şəkli əlamətə malik qeyri-təyini ismi birləşmələr. Hər iki tərəfində şəkilçi iştirak etməklə əmələ gələn birləşmə növünün birinci tərəfi çıxışlıq halda olan qeyri-təyini ismi birləşmələrin bu qrupunda əsas tərəf yönülük halla ifadə olunur: Xeyri olmasaydı *uzaqdan-uzağa* səs-ləyər-di (M.Süleymanlı). Bu birləşmələrin dildə əsas xüsusiyyəti qeyri-müəyyənlik və ümumilik bildirməsidir. Onların qrammatik semantikasının əsasını məkan və zaman anlayışı təşkil edir.

“1.1.3. Qoşmalı birləşmələr” bəndində qeyri-təyini ismi birləşmələrin xüsusi qruplarından biri kimi qoşmalı birləşmələrdən bəhs edilir. Bu birləşmələrin əsas tərəfi isim və sifətlərdən ibarət olur. Onların birinci tərəfi ikinci tərəfi izah edir: Sığındım *sən təkin dosta*, heç əl yoxdur əlin üstə (B.Quşçuoğlu).

Qoşmalı birləşmələrin hamısında birinci tərəf ikinci tərəfi bu və ya digər cəhətlərdən müqayisə yolu ilə təyin etməyə meyillidir. Birləşmələrin tərkibindən qoşmaları çıxarsaq nəinki birləşmənin, hətta bütöv cümlənin mənası dəyişər və məntiq pozular. Deməli, bu cür konstruksiyaların qurulmasında qoşmaların mühüm rolu vardır. Deməli, həmin birləşmə formalarında qoşma əlavə vasitələrdən olmayıb, bəlkə də əsas vasitələrdəndir. Qoşmalı birləşmələr əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki qrupa ayrılır:

1) Əsas, yəni ikinci tərəfi isimlə ifadə edilən qoşmalı birləşmələrin ümumi məzmununda substantivlik aparıcı rol oynayır. Onlar cümlədə, əsasən, mübtədə və tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: *Sənin tək mehriban* tapmıram düzü (M.Yaqub).

2) Qoşmalı ismi birləşmələrin ikinci tipində əsas tərəf sifətlə ifadə olunur və birləşmənin qrammatik semantikasını onunla müəyyənləşdiyinə görə bu formalı birləşmələr bütövlükdə atributiv məzmununa malik olur, cümlədə, əsasən, təyin vəzifəsində çıxış edir: *Sən lap tülkü kimi qorxaqmışsan* ki, bravessor-deyərdi (Ə.Əylisli).

“1.1.4. Əlavəli birləşmələr” bəndində əlavəli birləşmələr tədqiq edilir. Əlavəli birləşmələr ona aid əlavənin birləşməsindən əmələ gəlir, yəni həmin birləşmə formaları əlavə ilə əlavəli üzvün qarşılıqlı əlaqəsi və münasibəti nəticəsində formalaşır. Məsələn: Millətə bəxş edən xoş iqbal Heydər, Heydər istiqlalı, istiqlal – Heydər (S.Qasım).

Azərbaycan dilçiliyində əlavələrin birləşmə yaratmaq xüsusiyyətinə diqqət edilməmiş, onlardan cümlə üzvlərini dəqiqləşdirən və genişləndirən vasitələr kimi bəhs edilmişdir. Ə.Abdullayev onları “əlavə birləşməsi”¹

¹Abdullayev Ə.Z. Sintaksisin aktual məsələləri. Bakı: BDU n., 1987, s. 13.

kimi tədqiq etmişdir. Prof. Y.Seyidov bu məsələnin tədqiqi vəziyyətini ətraflı araşdıraraq onların ismi birləşmələrə daxil olduğunu sübuta yetirmişdir¹. Biz də elə hesab edirik ki, “əlavə birləşməsi” ifadəsindən “əlavəli birləşmələr” ifadəsi daha dolğun və məqsədə müvafiqdir.

Əlavəli ismi birləşmələrdə digər birləşmələrdən fərqli olaraq əsas tərəf birinci tərəf, asılı tərəf isə ikinci tərəf hesab olunur. Ona görə ki, əlavə əlavəsi olduğu sözü izah etməyə, aydınlaşdırmağa, dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Məsələn: *Özün də məktəbsən – universitetsən* (V. Məmmədov).

Müasir Azərbaycan dilində birinci tərəfi şəxs əvəzliyi, ikinci tərəfi isə “öz” qayıdış əvəzliyi ilə ifadə olunan qeyri-təyini ismi birləşmələrin ümumi qrammatik mənasında üzərində iş icra olunan obyekt, şəxs mənası olur və onlar cümlədə, əsasən, mübtədə və tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Birinci tərəf ikinci tərəfə yanaşır, ikinci tərəf isə onunla uzlaşır: Hər halda *sən özün* mənim evimə davadan düşmən qayıtmışdın (Ə.Əylisli). *Sən* dediklərini *sən* bilirəsən, onu *mən özüm* bilərəm (Ç.Hüseynov). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində şəxs əvəzliyi yanında “*özüm, özün*” mənasında yenə də şəxs əvəzlilikləri işləndiyini müşahidə edirik: *Səni səndən* alıb belə yüz illərlə uyutdular, *Səni səndə* ələdilər, *səni səndə* üyütdülər (M.Araz). Sənəyə döyməklə *səndən sən* olmaz, *Səni sən* etməsə “sən”liyin səni (Ə.Ülvü). Bu, yeni bir dil hadisəsi deyil, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində və daha sonrakı anadilli ədəbi nümunələrdə özünə kifayət qədər yer tutur.

“1.1.5. Say birləşmələri” bəndində say birləşmələri araşdırılır. Say birləşmələri daxili mənasını adı ilə birləşdirir, yəni say birləşmələri hər iki tərəfi saylarla ifadə olunan birləşmələrdir: qırx üç, on dörd, beşdə (beşdən) bir və s. Söz birləşmələri haqqında indiyə qədərki sintaktik təlimin say birləşmələri ilə əlaqədar faktlara nəzər yetirmədiyini qeyd edən professor Y.Seyidov yazır ki, “elə bir əsər tapmaq çətindir ki, bu say adlarından yan keçsin, onlara əsaslı və ya öləri də olsa nəzər salmasın. Məsələ ondadır ki, bu birləşmələr iki sözdən (bəzən bir neçə sözdən) ibarət olmasına baxmayaraq, sözə bərabər tutulmuş və leksik vahidlər kimi morfolojiyaların say bəhsində verilmişdir”².

Say birləşmələrinin səciyyəviliyi ondan ibarətdir ki, hər iki tərəfi sayla ifadə olunur. Dolayısı ilə, bu birləşmələrin başlıca göstəricisi kəmiyyət bütövlüyüdür. Məna bütövlüyü onları qismən sabit birləşmələrə

¹Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: BDU-nun nəşr., 1992, s.199-204.

²Seyidov Y.M. Əsərləri. 15 cildə, I c., Bakı: BDU-nun. nəşr., 2006, s. 214.

yaxınlaşdırsa da, bu birləşmələr birmənalı olaraq sərbəst birləşmələrdir. Say birləşmələrini əmələ gətirən şəkli əlamətlərə görə iki yerə ayırmaq olar: *şəkilçisiz* və *şəkilçili* say birləşmələri. Dissertasiyada hər iki modelin səciyyəvi xüsusiyyətləri təhlil olunur. Şəkilçili say birləşmələrinin birinci komponenti ismin yerlik və ya çıxışlıq halında olur. Məsələn: beşdən bir – beşdə bir; dördədən iki – dördə iki. Cümlə kontekstində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci komponenti yerində çıxış edə bilər: “Əsrin dördə biri”¹, “Əsrin onda biri”².

“1.2. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin sintaktik mövqeyi” yarım fəsilində qeyri-təyini ismi birləşmələrin sintaktik mövqeyi tədqiq olunur. Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında söz birləşmələrinin özünəməxsus səciyyəsinə verən, daha doğrusu, söz birləşməsi statusunu müəyyənləşdirən ən ciddi atributlardan biri kimi cümlədəki sintaktik mövqeyi və vəzifəsi əsas götürülür. Bir məsələdə fikir ayrılığı yoxdur ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin bir çox qismi tərəfləri ilə birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi təhlil edilir. Bu cür sintaktik funksiya və vəzifə qeyri-təyini ismi birləşmələrin özünəməxsus, səciyyəvi cəhəti, onun sintaktik statusu kimi çıxış edir. Bütün tərəfləri ilə birlikdə məna-semantik cəhətdən birləşmə, qrammatik konstruksiya müəyyənləşdirmə qeyri-təyini ismi birləşmələri heç bir tərəfinə parçalanmadan bir cümlə üzvü kimi təhlil edilməsinə hökm edir. Tədqiqatlar göstərir ki, bütövlükdə qeyri-təyini ismi birləşmələr cümlənin bütün üzvləri rolunda – mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflik rolunda çıxış edə bilər. Bir sözlə, sintaktik kontekst özü qeyri-təyini ismi birləşmə kimi sintaktik konstruksiyanı meydana qoyur və ona sintaktik status verir, verməyi də tələb edir. Dissertasiyada bu məsələlər izah edilir və nümunələrlə geniş şəkildə təhlil edilir.

Tədqiqatın dörd yarım fəsildən ibarət olan II fəslə **“Qeyri-təyini ismi birləşmələrin tarixi təkamülü”** adlanır. Bu fəsildə qeyri-təyini ismi birləşmələrin tarixi inkişaf yolu öyrənilir. “Sintaktik vahidlərin tarixinin öyrənilməsinin iki aspekti ola bilər: tədqiqatın obyektini hər hansı dil ola bilər; məsələn, Azərbaycan, rus, fransız, özbək və s. Sintaktik vahidlərin tarixi tədqiqi qohum dillər qrupu məsələsində aparıla bilər”³. Biz birinci

¹Həbibbəyli İ.Ə. Əsrin dördə biri. Bakı: 1992, 91 s.

²İbrahimov H. Əsrin onda biri (Ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli). Bakı: Avrasiya press, 2005, 384 s.

³Серебрянников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, 1986, с. 254.

aspekt üzrə, yəni bir dilin – Azərbaycan dilinin bir sintaktik faktının tarixini, qeyri-təyini ismi birləşmələrin təkamülünü araşdırmışdır və tədqiqatın nəticələri bu fəsildə öz əksini tapmışdır. Türk dillərinin tarixi qrammatikalarına aid əsərlərdə qeyri-təyini ismi birləşmələrin forma və modellərinə ya heç diqqət yetirilmir¹, ya da ötəri nəzər salınır².

Tədqiqatlar göstərir ki, qeyri-təyini ismi birləşmələr tarixən zəngin olmuş və Azərbaycan ədəbi dili tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində onlardan istifadə olunmuşdur. Belə ki, bu tip birləşmələrin işlənməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində olduğu kimi, sonrakı ədəbi mərhələlərdə də müxtəlif inkişaf yollarından keçmişdir.

“2.1. Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr” yarım-fəslində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qeyri-təyini ismi birləşmələrin arxaik tipləri tədqiq olunur, işlənmə tezliyi müəyyənləşdirilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qeyri-təyini ismi birləşmələrin, demək olar ki, bütün növlərinə rast gəlmək olur. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci forması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində xüsusi yer tutur: Mərə, *saqalcığı ağca qoca, Gözcügəzi çöngə qoca* (KDQ, 80)*, *Ay saqqalı ağca qoca, Gözləri domba qoca* (KDQ, 178). *Əlcügəzi qınalı qızcıqazları çoq yemişəm* (KDQ, 103). Belələri müasir Azərbaycan dili üçün xarakterik olmasa da, “Dədə Qorqud”un dili üçün səciyyəvidir.

İkinci tərəfi -l⁴ şəkilcili sözlərlə ifadə olunan birləşmələr dastanın dilində işlənən ən fəal birləşmədir. Bu model birləşmələr dastanın on iki boyunda altmış dəfədən çox işlənmişdir. *Qara tonlu, azğın dinli koyərlərə* bir oğul aldirdimsa, degil mana (KDQ, 38). Qeyri-təyini ismi birləşmələrin digər forma və modellərinin işlənmə tezliyi arasında ciddi şəkildə olmasa da, fərq var. Birləşmələrin ikinci formasının, yəni birinci tərəfi ismin hal şəkilçiləri ilə düzələn modellərindən, təxminən, eyni dərəcədə, qoşmalı və əlavəli birləşmələrdən daha az istifadə olunmuşdur. Birinci tərəfi mənsu-

¹Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: «Наука», 1986, с. 254.

²Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. М.: Изд. «Наука», 1975, с. 112.

*Nümunələr F.R. Zeynalovun və S.Q. Əlizadənin tərtib etdiyi “Kitabi-Dədə Qorqud” (Bakı: Yazıçı, 1988, 165 s.) elmi-tənqidi mətnindən gətirilir.

biyyət, ikinci tərəfi adlıq halda olan birləşmələrə aid misal: *Ağzı böyük* xümrələr ortalığa salınmış idi (KDQ, 68); *Köksü gözəl* qaba tağlara gün dəgəndə (KDQ, 37). Abidənin dilində birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi ilə əmələ gələn model otuz iki dəfə işlənmişdir: *Adı görkli Məhəmmədə salavat* götürüldülər (KDQ, 50). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində qoşmalı birləşmələr – bənzətmə bildirən kibi, gibi qoşmalarının vasitəsi ilə düzələn birləşmələr daha çox işlənir: *Dəpə kibi ət* yığdı. *Göl kibi qımız* sağdırdı (KDQ, 35).

Əlavəli birləşmələrin hər iki tərəfi şəxs əvəzlilikləri və qayıdış əvəzliyi ilə düzələn modellərə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində rast gəlinir: Mərə, *sən səni* bilürsən, bizim halımızdan xəbərin yox (KDQ, 60). *Kəndi özin* yer yüzində gördü, Allaha şükr eylədi (KDQ, 60).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində say birləşmələri də çoxdur. Ümumən, bu tip birləşmələr on doqquz dəfə nəzərimizə çarpır.

Bu abidənin dilində qeyri-təyini ismi birləşmələrin işləkliyi onların formalaşma tarixinin qədimliyini də göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində müşahidə etdiyimiz qeyri-təyini ismi birləşmələr səciyyə etibarlı ilə də bugünkü normalardan heç nə ilə fərqlənmir və dilçiliyin bu birləşmələrlə əlaqəli qanunlarına tam uyğundur.

“2.2. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr”. XIII əsr anadilli yazılı şeirimizin ilk nümunəsi olan İ.Həsənoğlunun dövrümüzə gəlib çatan şeirlərində qeyri-təyini ismi birləşmənin iki formasına rast gəlinir: *Əsli yuca, könlü alçağum* bənim; *Qamışdan şəkkəri, daşdan cəvahir, Ağacdən danayi, xurma* qılan kim.

Bu hissədə anadilli şeirimizin ilkin təşəkkül tarixini araşdırmaq baxımından son dərəcə qiymətli əsər olan “Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasının (*Belim əyri, yolum doğru, boyum sol; Yüzü gül, sözü bülbül, saçı sünbül*), “Oğuznamə”nin dilindən qeyri-təyini ismi birləşmələrin bütün forma və modellərinə aid nümunələr verilir və təhlil edilir. Həmçinin XIII əsrə aid edilən Qul Əlinin “Qisseyi Yusif” poemasında da qeyri-təyini ismi birləşmələr özünə yer tutur: *Bən özüm* Misirdən yeni gəldim; *Ol tün üç yüz* altmış yol bihuş oldı.

XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilini Qazi Bürhanəddin və İmadəddin Nəsimi təmsil edir. Hər iki sənətkarın şeirlərinin dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr çox işlənmişdir, müqayisədə Qazi Bürhanəddinin dilində daha çoxdur. Qazi Bürhanəddinin dilindən: *Boyu tuba, üzü cənnət*, adə gəlürçün qaşı, *Gözləri vənnəci*, anın *sinəsi vəttur* idi; Nərgisi gör *cam əlində* mey

sular ariflərə. Şair *dərdə dərman, rəncə timar, zülmətdən ənvər, liqadan bixəbər* və s. birləşmələrə misra daxilində daha çox yer verir.

İ.Nəsimi şeirlərinin dilindən nümunələrə nəzər salaq: Xubları eşqindən, *ey zahid, məni mən* eyləmə; Mişkin saqın *məndən məni* kəsdivü peyvənd eylədi; *Məni mən* etmə, *ey zahid*, güvənmə zikrə, *ey sufi*; *Sən sana* gər yar isən, var, *ey könül*, yar istəmə - bu tip birləşmələr “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üçün daha səciyyəvidir.

XIV əsr şairi Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasında qeyri-təyini ismi birləşmələrin müxtəlif formaları altı dəfə, XV əsrə aid “Əsrarnamə” əsərinin dilində isə cəmi on iki dəfə qeyri-təyini ismi birləşmə işlənmişdir. XV əsr Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində bir dəfə “Yusifim həm *könlünə kar* eylədin” – qeyri-təyini ismi birləşmə işlənmişdir. XV əsr şairi Mir Hidayətulla bəyin “Hidayət” ümumi ad ilə verilən şeirlərində, nisbətən daha çox qeyri-təyini ismi birləşmələr işlənmişdir.

XV əsrdə ümumxalq dilini ədəbi dildə ən yüksək şəkildə təcəssüm etdirən Kişvərinin yaradıcılığında qeyri-təyini ismi birləşmələrdən istifadə xeyli yer tutur. “*Sənun tək xanı bir növrəs*, nihali-çaridəh salə” misrası ilə başlayan yeddi beytlik qəzəlinde iyirmi üç dəfə, “Yigit” rədifli qəzəlinde isə on dəfə rast gəlirik: *Dili bülbül, zülfi sünbül, xalı filfil, boyu sərv. Xətti səbzə, yuzi lalə, gözləri şahlə, yigit*.

XV əsr Azərbaycan şairi, əslən naxçıvanlı Bayrək Quşçuoğlu yaradıcılığında qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci forması istisna olmaqla hər bir formasından kifayət qədər nümunə vardır ki, daha çox birinci tərəfi çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə düzələn qeyri-təyini ismi və say birləşmələrindən istifadə etmişdir. Dissertasiyada bunun səbəbi izah olunur.

Dissertasiyada, XIV-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış, lakin çoxunun əsərləri tam halda dövrümüzə gəlib çatmayan bir sıra şairlərin (məsələn, Şah Qasim Ənvar, Bədr Şirvani, Hamidi, Cahanşah Həqiqi, Fəzli, Həqiri, Təbrizi, Həbibbi və b.) şeirlərinin dilinə nəzər yetirilmiş, həmin şeirlərdə qeyri-təyini ismi birləşmələrin işlənmə vəziyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Xətayi və Füzulinin əsərlərinin dili isə xüsusi olaraq tədqiqatə cəlb edilmiş, onların dilində işlənən qeyri-təyini ismi birləşmələr ətraflı təhlildən keçirilmişdir.

Ş.İ.Xətayinin əsərlərində də qeyri-təyini ismi birləşmələrin işlənmə tezliyi o qədər də məhdud deyil. İkinci tərəfi -lı⁴ şəkilçili birləşməyə Xətayi şeirinin bir bəndində dörd dəfə rast gəlirik: *Qırmızı tağlı, boz atlı*. Ağır *laşgər nisbətli*, *Yusif peyğəmbər ifətli*, Qazilər, deyin, şah mənəm. İşlənmə tezliyinə görə birinci yerdə birinci tərəfi yönlük hallı sözlə ifadə olunan

forma durur: Könlümüzü bizə ver də, *Misirə Sultan* ol yürü. Ş.İ.Xətayi şeirlərində dil faktı kimi say birləşmələri də müəyyən xüsusiyyətə malikdir: *Yetmiş min ayətə dəlil olursan.*

XX əsrə qədərki ədəbi dilimizin tarixində ən zəngin söz ehtiyatı olan şair ustad Füzulidir. Füzuli şeirlərinin dilindən misallara diqqət edək: *Daş bağırlı* olmasaydı Bisütün *Fərhad üçün*, Su yerinə gözlərindən axırdı *seyli-xun*; Cismimi yandırma, rəhm et, yaşama, *ey bağırlı daş!* Füzulinin dilində birinci tərəfi ismin hal şəkilçiləri ilə düzələn qeyri-təyini ismi birləşmələrin işlənmə tezliyi çoxdur. Belə ki, birinci tərəfi *-dan, -dən* çıxışlıq hal şəkilçili birləşmə otuz iki, yönlük hallı birləşmələr on səkkiz dəfə işlənmişdir. Şairin dilindən toplanan qoşmalı və əlavəli birləşmələrlə bağlı dil faktları dissertasiyada geniş şəkildə təhlil olunur: *Mən kimi Məcnun* olub səhraya düşmüş axtab. Eşqə saldım *mən məni*, pənd almayıb bir dustdən, Heç düşmən eyləməz onu ki, etdim *mən mənə*.

XVI-XVII əsrdə yazıb-yaradan Məhəmməd Əmaninin əsərlərinin dilində nümunələrin ümumi sayı yüzə yaxınlaşmağına baxmayaraq, birinci formanın heç bir qisminə təsadüf etmirik. İşlənmə tezliyinə görə əsas yeri birinci tərəfi yönlük hallı birləşmə təşkil edir. Ey quyaş, *mehringə heyran* öylə kim, gözfə; Kim, tapılmas *zatiğə misli bədəl*. Burdakı yönlük hal şəkilçisi ilə qarşımıza çıxan *mehringə, zatiğə* və s. sözlərə bitişən *-ğa, -ğə* şəkilçiləri *-a, -ə, -ya, -yə* şəkilçiləri ilə müvazi işlənir. *-din* şəkilçisi ilə düzələn modelin işlənmə tezliyi digər bəhs açdığımız nümunələrin sayından çoxdur: *Səndin* özgə yoxdur çarəm. Əlavəli birləşmələrə isə bir dəfə təsadüf edirik: Yox əcəb, gər *məni mən* eyləsə nashə, cana.

Habelə Fədainin “Bəxtiyarnamə” poemasının dilində iyirmiyə qədər qeyri-təyini ismi birləşmə işlənmişdir ki, ən çox işlənən forma birinci tərəfi ismin hal şəkilçilərini qəbul etmiş modellərdir.

“2.3. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr” yarım-fəslində qeyri-təyini ismi birləşmələrin XVII-XVIII əsrlərdəki vəziyyəti təhlil olunur. XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı daha çox üç böyük şairin adı ilə təmsil olunur: Məsihi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi. Azərbaycan dilində şeir yaradıcılığı baxımından bu şairlərin yaradıcılığı fərqlənir. Bu hissədə onların Azərbaycan dilində yazdıqları əsərlərinin dilində işlənmiş qeyri-təyini ismi birləşmələr nəzərdən keçirilir.

M.Ovçunun yaradıcılığında birinci komponenti mənsubiyyət şəkilçili, ikinci tərəfi adlıq halda olan model aparıcıdır: *Yüzi açıq, qolu çirməklü* gül məst olup, *Əzi rəna, sözü şirin, gözü sərxoş* nigarım var. Məsihinin “Vərqa və Gülşə” poemasının dilində altı dəfə qeyri-təyini ismi

birləşməyə rast gəlirik ki, bu da ikinci formanın modellərini əhatə edir. Digər formalara təsadüf etmirik.

Saib Təbrizinin Azərbaycan dilində məlum olan on yeddi şeirinin dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr çox deyil, cəmi bir neçədir.

Qövsü Təbrizinin yaradıcılığında qeyri-təyini ismi birləşmələr fəallıq göstərir. “Fəda” rədifli qəzəli bunun bariz nümunəsidir ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci tərəfi yönlük halda olan modeli səkkiz dəfə olmaqla, digər tipləri də dəfələrlə işlənir. Şairin dilində əlavəli birləşmələrə isə iki leksik tərkibdə rast gəlirik: şəxs əvəzlilərinin birinci şəxsinin təkinin təkrarı ilə, bir də *öz* qayıdış əvəzliyinin ikinci komponentdə təkrarlanaraq əlavəli birləşmə yaratması ilə: Gər firəng olsam, müsəlmanlar, *məni mən* eyləmin; *Özü özün* salır oddan oda sipənd kimi. Qeyd edək ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə olunmuş qeyri-təyini ismi birləşmələr, onların quruluşu, əmələ gəlmə yolları da, müasir növlərindən fərqlənir. Faktlar bir daha göstərir ki, sintaksis, daha doğrusu, dilimizin sintaktik tərkibi tarixən çox qədimdən təşəkkül edərək formalaşmışdır.

XVIII əsr anadilli şeirimizdə Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif xüsusi yer tutur. M.V.Vidadinin şeirlərində qeyri-təyini ismi birləşmələr işlənmə tezliyi ilə yanaşı, forma müxtəlifliyi ilə də diqqəti cəlb edir. İkinci tərəfi -li⁴ şəkilçisi ilə ifadə olunan: *ahu gözlü, bənəfsə boylu, lalə üzli, şəkər sözlü* kimi birləşmələr də xeyli saydadır. Vidadinin ədəbi dilində *tək* qoşmasının vasitəçiliyi ilə əmələ gələn birləşmələrin fəallığı ilə yanaşı *çün, kimi* və s. səbəb və bənzətmə bildirən qoşmaların da birləşmədə iştirak etdiyini müşahidə edirik. Amma Vidadi yaradıcılığında əlavəli və say birləşmələrinə rast gəlmirik.

M.P.Vaqifin yaradıcılığında qeyri-təyini ismi birləşmələrin yüzdən çox nümunə formalarına rast gəlirik. İkinci tərəfi -li⁴ şəkilçisi və birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi ilə düzələn qeyri-təyini ismi birləşmələrin bir çoxu bənzətmə, təşbeh və s. yaratdığı üçün Vaqif yaradıcılığı üçün doğmadır: *Boyun sürəhıdır, bədənün büllür; Yüz mina gərdənli, zülfü pərişan*, *Yüz lalə yanaqlı, ləbləri mərcan* və s. Birinci tərəfi yönlük hal şəkilçili birləşmə şəkli əlamətə malik olan modellərdən ən çox işlənəndir: *Dərdinə bir dərman* qılaydı yarı; Hüsünün eylər *aya, günə lağ*, gəlin. Ümumiyyətlə, bu poeziyada birinci tərəfi yerlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunan birləşməyə təsadüf etməsək də, hər iki tərəfi hal şəkilçisi ilə düzələn modelə bir neçə dəfə rast gəlirik: *Göydən-yerə* enmiş mələkdir məgər; Bir şirin dilbərsən *başdan-ayağa*. Dindirməmiş verə *könüldən xəbər*. Qoşmalı birləşmələrin fəallıq dərəcəsi Vaqifin şeirlərində bədiiləşən ümumxalq

danışıq dili ilə bağlıdır: Bir *sən kimi gözəl* yoxdur dünyada. Vaqifin şeirlərindəki qoşmalı birləşmələrin bir xeyli qismi *tək, təki* qoşmasının vasitəsilə düzəlidir. *Yüz və min* sözlərinin say birləşməsi əmələ gətirməsi ənənəsi Vaqifin dilində də davam edir: Sənə qurban *yüz min* qaşı kamanlar.

“2.4. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr” yarımfəslində XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələrin işlənmə vəziyyətindən bəhs olunur. Bu əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, eləcə də Azərbaycan ədəbi dili tarixində xüsusi yer tutur; bu dövrdə ədəbi dilin üslubları cilalanır, müxtəlif növlü ədəbi, elmi, publisist əsərlərin yaranması dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, qrammatik quruluşunun sabitləşməsinə təsir göstərir. Dilin qrammatik quruluşunun tərkib hissəsi olan ismi birləşmələr, eləcə də qeyri-təyini ismi birləşmələr baxımından bu dövr zəngin faktlar verir. Dissertasiyada A.A.Bakıxanovun, M.Ş.Vazehin, xüsusən, Ə.Nəbatinin, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin, Aşıq Ələsgərin əsərlərinin dili mövzu baxımından geniş tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Bu materiallar göstərir ki, Azərbaycan dilinin XIX əsrə qədərki məlum tarixində olduğu kimi, bu əsrdə də qeyri-təyini ismi birləşmələr Azərbaycan dilinə məxsus dil faktları olmaqla öz inkişafını davam etdirmişdir.

Nəbatinin əsərlərinin dilində qeyri-təyini ismi birləşmələrin işlənmə tezliyi həddən ziyadədir. Birinci formanın işlənmə tezliyi şairin dilindən toplanmış qeyri-təyini ismi birləşmələrin dördə birinə bərabərdir: *Ağzi qönçə, ləbi püstə, beli incə, boyu bəstə, qaşi fitnə, gözü cadu, üzü lələ, xalı hindu, saçı qarqu.*

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün o dövrün görkəmli şairi Qasım bəy Zakirin əsərləri xeyli material verir. Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə ifadə olunan birləşməyə bəzən bir bənddə və bir misrada dəfələrlə rast gəlirik: *Gözlərindi nərgis, qaşlarınıı yay; O gözləri nərgiz, züfləri sünbül, Xətti tər bənövşə, yanaqları gül.* Zakir yaradıcılığında birinci tərəfi ismin hal şəkilçisi ilə düzələn: *Kimsədən olmadı dərdimə çara; Nərgis olsun gözlərinə sadağa, Barmağında xatəm, belində kəmə, Telində guşvarə,* düymə tamam zər və s. bu tipli birləşmələrdən istifadə xeyli saydadır. Q.Zakirin dilində əlavəli və say birləşmələrinə rast gəlməsək də, qoşmalı birləşmələrə dəfələrlə rast gəlinir: *Aləmdə Zakir tək avara* kimdir. *Sona cıqqası tək ucları qıyqac* və s.

S.Ə.Şirvani bu dövr şairləri arasında daha çox əsəri olan şairdir. Bu çoxluğa nisbətdə onun şeirlərinin dilində qeyri-təyini ismi birləşmələrin

çox olduğunu vurğulamaq məntiqi cəhətdən doğru nəticə olmazdı. Çünki həcm etibarı ilə əsərləri Seyid Əzim Şirvanidən qat-qat üstünlük təşkil edən elə şairlər var ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin işlənmə tezliyi bu qədər aktiv deyil. Fikrimizcə, bu, şairin dil-üslub və mövzu müxtəlifliyi ilə bağlıdır. S.Ə.Şirvani yaradıcılığı qeyri-təyini ismi birləşmələrin bütün formaları baxımından zəngindir. Əlavəli birləşmələrə aid bir misal: Və lakin bir gileydir eylərəm, ey bəy, *sana səndən*. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin xüsusi formalarından olan say birləşmələrinin şairin yaradıcılığında çoxluq təşkil etməsinin səbəbləri dissertasiyada geniş şəkildə izah olunmuşdur.

XIX əsrin el ədəbiyyatının zirvəsi Dədə Ələsgərdir. Ulu sənətkarlar və onların irsini davam etdirən müasirləri yaradıcılıqlarında sadələşdirmə, xəlqiləşdirmə ilə Azərbaycan ədəbi dilini milli axara yönəltilmişlər. Bu mənada da Aşıq Ələsgər yaradıcılığı tədqiqatımıza kifayət qədər material verir. Aşıq Ələsgər yaradıcılığında *sürahi gərdənli, zəbərçəd kəlməli; tuti dilli, sərvi boylu; əli qələmli*, birinci komponenti yerlik hal şəkilçili: *Boyunlarda kəfən, əllərdə dəftər*; birinci tərəfi çıxışlıq hal şəkilçili: *Ağıldan nöqsanlı, kamaldan azam; Ağıldan kəm, huşdan çaşqın, dildən küt, Kərəmdən kəm, saxavətdən az* olar və s. bu tipli qeyri-təyini ismi birləşmə modellərinə tez-tez rast gəlinir. Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında hər iki tərəfi hal şəkilçili eyni leksik tərkibdən: *Təb dəyişib, haldan-hala* dönübdü; *Başdan-başa* axtaralar dünyanı, habelə müxtəlif xüsusi isimlərdən: *“Abbasdan-Heydərə şikayətim var”* - kimi birləşmələrə də rast gəlinir.

Göründüyü kimi, dilimizin XIX əsrə qədərki inkişaf tarixində, istər yazılı, istərsə də xalq ədəbiyyatının dilində bu birləşmələrin müxtəlif formalarından yüksək səviyyədə istifadə olunub. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin quruluşunda keçən müddət ərzində bugünkü dil baxımından yalnız müəyyən səlisləşmə nəticəsində yaranan fərqlər sezilir. Əslində, bütün qeyri-təyini ismi birləşmələrin modelləri bugünkü kimidir və heç bir ciddi tərkibdə arxaik modelə rast gəlinmir.

Tədqiqatın **nəticələrini** aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

Azərbaycan dilində söz birləşmələrinə dair aparılan tədqiqatlar fonunda dilçilik üçün aktual problemlərdən olan qeyri-təyini ismi birləşmələr varlığı inkar olunmaz dil faktıdır. Qeyri-təyini ismi birləşmələr analitik və sintetik yolla yaranır. Analitik yolla əmələ gələnlər yanaşma, sintetik yolla düzələnlər isə idarə əlaqəsi ilə meydana çıxır. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin özlərinin də müxtəlif forma və modelləri mövcuddur.

Qeyri-təyini ismi birləşmələr ismi birləşmələr sistemində xüsusi yer tutur. Bu birləşmələr məna və forma potensialı əsasında formalaşır. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqə dilçiliyin müəyyənləşdirdiyi sintaktik əlaqələrə (yanəşmə, idarə, uzlaşma) uyğun gəlir. Qeyri-təyini ismi birləşmələr, ümumən, ismi birləşmələr sistemində bütövlüyü, tamlığı ilə fərqlənir. Bəhsikeçən birləşmələrin forma və modellərinin əksəriyyətinin tərəfləri ilə birlikdə bir cümlə üzvü kimi təhlili şübhə doğurmur.

Qeyri-təyini ismi birləşmələr özünün təkamülündə Azərbaycan ədəbi dilinin bütün inkişaf tarixi boyu eyni formalara əsaslanır. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin təkamül yolu özünəməxsus xüsusiyyət kəsb edir. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin quruluşunda keçən müddət ərzində bugünkü dil baxımından yalnız müəyyən səlisləşmə nəticəsində yaranan fərqlər sezilir. Əslində, bütün qeyri-təyini ismi birləşmələrin modelləri bugünkü kimidir və bir o qədər də arxaik modelə rast gəlinmir.

Tədqiqat işinin əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qeyri-təyini ismi birləşmələr // ADPU-nun Pedaqoji tədqiqatları. Bakı: 2000, №1, s. 159-161.
2. İsmi birləşmələrin növləri // ADPU-nun Pedaqoji tədqiqatları. Bakı: Nurlan, 2000, №2 (9), s. 97-98.
3. Azərbaycan dili dərslərində “Qeyri-təyini ismi birləşmələr”in tədrisinə dair // NDU-nun Elmi əsərləri (Pedaqogika, psixologiya və metodika seriyası). Naxçıvan: Qeyrət, 2000, №6, s. 75-77.
4. Tərəfləri əvəzliliklə ifadə olunan qeyri-təyini ismi birləşmələr / Aspirantların və gənc tədqiqatçıların VII Respublika elmi konfransının tezisləri. Bakı: İqtisad Universiteti, 2001, s. 284-285.
5. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr / Ali məktəblər arasında elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2002, s. 49-57.
6. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin inkişaf tarixindən // NDU-nun Elmi əsərləri (Humanitar elmlər seriyası). Naxçıvan: Qeyrət, 2002, №9, s. 117-119.
7. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin müasir vəziyyəti / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları. Bakı: Elm, 2004, s. 386-387.
8. “Kitab-ı Dədə Korkut” dastanlarında çağdaş Azərbaycan dilinin isim tamlamaları // Güllük dergisi. Türkiyə/Antalya: 2004, №3, s. 25-26.

9. Müasir dilçiliyimizdə qeyri-təyini ismi birləşmələr / Müasir dilçiliyin problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 2005, s. 57-59.
10. İsmi birləşmələrin xüsusiyyətləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası). Naxçıvan: Tusi, 2009, №3, s. 204-209.
11. İsmi birləşmələrin əsas məna və qrammatik xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2009, №5, s. 186-191.
12. Azərbaycan dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr // Yol (Bilim Kültür Araşdırma dergisi) Türkiyə/Ankara: 2009, №30, s. 231-236.
13. Azərbaycan dilində silsiləli təyini söz birləşmələrinə dair // AzərTürk. İran / Tehran: 2010, Vol 4, №11, s. 6-10.
14. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin xüsusiyyətləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası). Naxçıvan: Tusi, 2010, №1, s. 144 -149.
15. İsmi birləşmələrin inkişaf tarixindən // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2010, №1, s. 222-227.
16. Mürəkkəb ismi birləşmələrin tədqiqi tarixinə bir baxış // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2010, №4, s. 127-132.
17. İsmi birləşmələrin keçdiyi təkamül yolu // Elmi axtarışlar. Bakı: Nurlan, 2010, II, s. 133-137.
18. Dilimizdə mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin tədqiqinə dair // NDU-nun Elmi əsərləri (Humanitar elmlər seriyası). Naxçıvan: Qeyrət, 2010, №1, s. 123-127.
19. Silsilə təşkil edən təyini söz birləşmələri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası). Naxçıvan: Tusi, 2010, Cild 6, №3, s. 146-151.
20. Dilimiz milli ruhumuzun bərqərar olduğu mənəvi dəyərimizdir / Azərbaycan xalqının milli özünütdəşdiqində ədəbiyyat və mədəniyyətin yeri. Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Elm, 2010, s. 390-393.
21. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası). Naxçıvan: Tusi, 2011, Cild 7, №1, s. 134-140.
22. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, №2, s. 182-189.
23. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin sintaktik mövqeyi // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, №3, 163-168 s.

24. XIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2011, №1, s. 25-29.
25. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr // NDU-nun Elmi əsərləri. Naxçıvan: Qeyrət, 2011, №1 (38), 0,5 ç.v.
26. XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr // ADU-nun Elmi Xəbərləri. Bakı: 2011, №1, s. 203-208.
27. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Axtarışları (Folklor, Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası). Bakı: 2011, I (1), s. 88-93.
28. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-təyini ismi birləşmələr // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası). Naxçıvan: Tusi, 2011, Cild 7, №3, 0,5 ç.v.
29. İsmi birləşmələrin nəzəri məsələləri / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Bakı Universiteti nəşr., 2011, s. 153-155.
30. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin sintaktik vəzifəsinin müəyyənləşməsində qarşıya çıxan çətinliklər / Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyanın təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi. Elmi-praktik konfransın materialları. Naxçıvan: Məktəb, 2011, s. 138-141.
31. İsmi birləşmələrin təcrübi məsələləri / Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji-psixoloji problemləri. Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2011, s. 154-156.
32. Arazboyu sözlü və yazılı edebiyatta isim tamlamaları / I. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu. Türkiyə / İstanbul, 2011, 0,5 ç.v.
33. Müasir dil mədəniyyəti və Heydər Əliyevin milli dil siyasəti / 7. Nizami'dən Yunis Emre'ye Kemal Atatürk'dən Haydar Aliyev'e uzanan sevgi və barış yolu sempozyumu. Türkiyə / Ankara: BRC Basım Matbaacılık, 2011, s. 226-233.
34. "Kitab-i Dede Korkut" destanları ağzında isim tamlamaları üzərinə bir inceleme // EKEV Akademi dergisi. Türkiyə / Ankara: 2011, Yıl 15, Sayı 48, s. 148-159.
35. İsim tamlamalarının tarixi tekamülünün ilk aşaması // YOM Türkiyə / İstanbul: 2011, №21, s. 47-57.
36. Неатрибутивные именные словосочетания как виды именных словосочетаний // Институт языкознания им. А.Байтурсынова ТЛТАНЫМ. Казахстан / Алматы, 2011, №1-2 (41,42), с. 207-212.

**ИМЕННЫЕ НЕОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫЕ СОЧЕТАНИЯ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения, двух списков использованной литературы и источников языковых фактов.

Во «Введении» обосновывается актуальность темы, формулируются цель и задачи, объект, предмет и методы исследования, указываются научная новизна, теоретическая и практическая значимость диссертации, даются сведения об апробации и структуре работы.

Первая глава, названная «Именные неопределительные сочетания как типы именных сочетаний», состоит из двух параграфов. Первый параграф «Формы именных неопределительных сочетаний» состоит из следующих пяти пунктов: «Именные неопределительные сочетания без формальных показателей»; «Именные неопределительные сочетания, первая часть которых имеет формальные показатели» (Эти сочетания по выражению первой части аффиксом исходного падежа по четырем моделям); «Сочетания с послелогом»; «Сочетания с приложениями»; «Сочетания с числительными». В этих пунктах анализируются все формы и модели именных неопределительных сочетаний, выявляются их специфические особенности. Во втором параграфе «Синтаксическая позиция именных неопределительных сочетаний» определяется синтаксическая функция рассматриваемых сочетаний. Здесь констатируется, что они могут выступать в роли главных и второстепенных членов предложения.

Во второй главе, именуемой «Историческая эволюция именных неопределительных сочетаний», с применением сравнительно-исторического метода названный вопрос исследуется в плане исторического развития. В четырех параграфах настоящей главы именные неопределительные сочетания рассматриваются в языке дастанов «Китаби-Деде Горгуд», азербайджанском литературном языке XIII-XVI, XVII-XVIII веков и XIX века. Здесь рассматриваемые языковые единицы, взятые из фольклорных памятников родного языка, также языка литературных классиков, анализируются по существующим классификационным типам и устанавливается частота их употребляемости.

Представленные в конце таблицы являются показателем научно-статистической классификации путей исторического развития именных неопределительных сочетаний.

В заключительной части диссертации обобщаются выводы, полученные в ходе исследований.

**NON-ATTRIBUTIVE NOUN-COMBINATIONS IN THE
AZERBAIJAN LANGUAGE
SUMMARY**

The dissertation comprises an introduction, two chapters, a conclusion, two tables and list of the used scientific theoretical literature and also the sources of the language facts.

The topicality of the theme, the aims and objectives put forward, the predmet and method of the investigation, its object, scientific innovation, theoretical and practical importance, the approbation and structure of the dissertation comprise the general character of the dissertation work.

Chapter I is entitled “Non-attributive noun combinations as types of noun combinations”. This chapter consists of two subchapters. The first subchapter named “Forms of non-attributive noun combinations” itself consists of five items within it: “Non-attributive noun combinations with certain affix feature on the first part” (these combinations have been grouped in four models according to the expression of its first part with ablative suffix); “Postpositional combinations”; “Appositional combinations”; “Numeral combinations”. All forms and models of non-attributive noun combinations are investigated, their specific peculiarities are analysed in these parts. Also the parameters of non-attributive combinations are explained dealing with the principles of noun-combinations. The second subchapter is entitled “Syntactical position of non-attributive noun combinations”. The syntactical objectives of the combination to have been stated therein has been certain. So that, these combinations can display the function of principal and secondary parts of sentence.

The second chapter investigates the path of evaluation of these combinations and historical development under “The historical evaluation of non-attributive noun combinations” via historical comparative method. The chapter comprises four subchapters: Non-attributive noun combinations in the language of “Kitabi-Dada Gorgud” eposes, “Non-attributive noun combinations in the XIII-XVI, XVII-XVIII centuries and XIX century literary language of Azerbaijan”. The language factors due to the current classification have been analysed and use frequency concerning non-attributive noun combinations have been gathered from the mother tongue monuments and literary language of classics were certain in these subchapters.

The tables are the indicators of the scientific-statistical classification of the way of progress of non-attributive noun combinations passed through.

The key principles of investigation of the dissertation work were generalized in the part of “Conclusion”.

Çapa imzalanıb: 12. VII / 2011
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 1,5 ç/v
Tirajı 100 nüsxə, sifariş № 05

QIZIL DAĞ MMC-nin mətbəəsində çap olunmuşdur.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЗУЛЬФИЯ ГУСЕЙН КЫЗЫ ИСМАИЛ

**ИМЕННЫЕ НЕОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫЕ СОЧЕТАНИЯ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

НАХЧЫВАН - 2011